

Słowo wstępne

Trzy tomy noszące wspólny tytuł *Problemy literatury i kultury modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (1867–1918)* są efektem projektu naukowego realizowanego w ramach Narodowego Programu na rzecz Rozwoju Humanistyki. Członkowie zespołu naukowego – zarazem autorzy zebranych tu artykułów i studiów oraz pomysłodawcy materiałów do antologii – proponują rozpoznanie literatury Europy Środkowo-Wschodniej lat 1867–1918 jako pewnej całości, posługując się kategorią ważną dla badań kulturowych, które przypisują dziś szczególne znaczenie fenomenowi miejsca.

Sensowność badań nad modernizmem w wariacie środkowo-wschodnioeuropejskim potwierdzają dziś historia i antropologia kultury, a także historia sztuki, dla której jednym z ważnych postulatów metodologicznych ostatnich lat stało się podkreślanie szeroko rozumianej lokalnej specyfiki w badaniach nad sztuką tego regionu. Dziśjsza humanistyka, w tym historia literatury, porzuca ujęcia centralizujące czy globalizujące na rzecz rozpoznawania zjawisk w bliższej perspektywie, np. w optyce różnie pojmowanych mikroświatów kultury. Przekonanie, że kultura mówi „językami”, wpłynęło np. na częste odsyłanie do lamusa określenia „kultura europejska”, które zamazuje dynamikę przemian, a nawet może zakłamywać obraz kierunków rozwoju. Również w najnowszych badaniach nad modernizmem wyraźnie ujawnia się zainteresowanie tym, co historyczne i lokalne – na pewno ma to związek z kręgiem propozycji badawczych mieszczących

się w obszarze *topographical turn* we współczesnej humanistyce¹. Dziś coraz bardziej badaczy interesują modernizmy lokalne². Na wagę tych „poszczególnych modernizmów” nie przypadkiem zwracają uwagę autorzy monumentalnego opracowania *Modernism*³ z 2008 r. Taka perspektywa badań wiąże się oczywiście z widzeniem literatury w osoczu praktyk kulturowych. Modernizm ulokowany w optyce geografii kulturowej domaga się odczytania na nowo – czy nawet rewizji, co proponują najnowsze badania nad „geografią modernizmu”⁴. Często marginalizowane w badaniach zachodnich doświadczenia artystyczne Europy Środkowo-Wschodniej dziś traktuje się jako zasadnicze dla głównego nurtu historii nowoczesności⁵. Byli tego świadomi inicjatorzy wielkiego międzynarodowego przedsięwzięcia zatytułowanego *History of the literary cultures of East-Central Europe*, które zaowocowało czterema zbiorowymi tomami⁶. Próbując scalić wielki obszar kulturowej historii literatury lat 1800–1989, posłużono się tu dyskusyjną koncepcją modernizmu Europy Środkowo-Wschodniej pojmowanego przede wszystkim

---

¹ Zainteresowanie lokalnymi modernizmami można by też wiązać z nowym regionalizmem, zob. E. Rybicka, *Zwrot topograficzny w badaniach literackich. Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca*, w: T. Walas, R. Nycz (red.), *Kulturowa teoria literatury*, t. 2, *Poetyki, problematyki, interpretacje*, Kraków 2012, a także: E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.

² T. Majewski, *Modernizmy i ich losy*, w: tenże (red.), *Rekonfiguracje modernizmu. Nowoczesność i kultura popularna*, Warszawa 2009, s. 9.

³ Zob. S. S. Friedman, *Cultural Parataxis and Transnational Landscapes of Reading: Toward a Locational Modernist Studies*, w: A. Eysteinson, V. Liska (eds.), *Modernism*, t. I, Amsterdam–Philadelphia 2008.

⁴ E. Rybicka, *Zwrot topograficzny...*, dz. cyt., s. 326; Zob. P. Brooker, A. Thacker (eds.), *Geographies of Modernism. Literatures, Cultures, Spaces*, London–New York 2005.

⁵ Zob. A. Szczerski, *Modernizacje. Sztuka i architektura w nowych państwach Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1939*, Łódź 2010.

⁶ M. Cornis-Pope, J. Neubauer (eds.), *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th century*, Amsterdam–Philadelphia, t. I – 2002, t. II – 2006, t. III – 2007, t. IV – 2011. Zob. M. Cornis-Pope, *Międzykulturowe opowieści w kulturowych ramach. O pisaniu historii literatury Europy Środkowo-Wschodniej*, „Teksty Drugie” 2011, z. 6.

jako „reakcja na charakterystyczne dla ruchów narodowych skupienie się na własnej nacji”⁷.

Do bardziej docieklivego i szczegółowego rozpoznawania europejskich modernizmów namawia Susan Stanford Friedman, występując w inspirującym studium z 2010 r. z projektem „modernizmu planetarnego”, otwierającego drogę do rozpoznawania różnych lokalnych aspektów i wymiarów nowoczesności⁸. Na znaczenie perspektywy Europy Środkowo-Wschodniej dla badań nad polskim modernizmem zwraca uwagę Włodzimierz Bolecki w książce *Modalności modernizmu*⁹. Projekt Boleckiego, jak trafnie zauważa Małgorzata Szumna, stawia „daleko idące wymagania przed badaczami: zmusza ich do nieustannego przekraczania granic kompetencji własnej dziedziny, wchodzi w wyraźny konflikt z (...) dążeniem do specjalizacji”¹⁰. Tych wymagań i związane z nimi ryzyka byliśmy świadomi, gdy w latach 2011–2012 przygotowaliśmy – w gronie redaktorów i wielu autorów niniejszej publikacji – monograficzny numer „Przeglądu Filozoficzno-Literackiego” zatytułowany *Modernizm(y) Europy Środkowo-Wschodniej*¹¹. Tę inicjatywę traktowaliśmy jako wstęp do dalszych szczegółowych rozpoznań, które

---

⁷ Tak to charakteryzuje jeden z redaktorów i inicjatorów przedsięwzięcia, J. Neubauer, *Eurydyka i syreny*, „Teksty Drugie” 2011, z. 6, s. 120.

⁸ S. S. Friedman, *Planetarity: musing modernist studies*, „Modernism/Modernity” 2010, nr 3. Tezy zawarte w tym studium dotyczące wprowadzenia do badań nad modernizmem perspektywy policentrycznej autorka rozwinęła następnie w książce: *Planetary Modernism: Provocations on Modernity Across Time*, Columbia University Press 2015. Zob. T. Cieślak-Sokołowski, *Nowe modernizmy. Mapa debat*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Seria Literacka 24 (44): *Odnawianie modernizmu*, Poznań 2014, s. 13–34.

⁹ W. Bolecki, *Modalności modernizmu. Studia, analizy, interpretacje*, Warszawa 2012.

¹⁰ M. Wyka, M. Szumna, M. Chmurski, *Trzy głosy o książce Włodzimierza Boleckiego „Modalności modernizmu”*, w: „Poznańskie Studia Polonistyczne”: *Odnawianie modernizmu*, dz. cyt., s. 313.

¹¹ Numer ten ukazał się ostatecznie w 2013 r. (nr 1–2, red. E. Paczoska i M. Chmurski).

wymagały zebrania międzynarodowego zespołu badaczy zajmujących się różnymi literaturami naszego regionu.

Doświadczenie nowoczesności na pewno przybierało w Europie Środkowo-Wschodniej drugiej połowy XIX i pierwszych dekad XX w. odrębną formę, spotykając się z wyjątkowym splotem okoliczności historycznych i kulturowych. Nowoczesność w tym regionie miała specyficzny charakter wynikający z dominującego modelu kulturowego oraz realiów ekonomicznych i społecznych (enklawy nowoczesności w wielkich miastach, tradycyjna gospodarka na prowincji, spotkania „zaściankowych” modeli kultury z „metropolitalnymi” itp). Świat w specyficzny sposób podlegał tu nowoczesnemu „odczarowywaniu”. Można bowiem powiedzieć, że tożsamość niejako „naturalnie” przynależała w tym regionie do sfery negocjacji. To pod wpływem tych procesów w Europie Środkowo-Wschodniej odpowiedź twórców na wyzwania nowoczesności przybrała postać, którą dziś kojarzy się z samą kwintesencją czy samym centrum modernizmu, zwłaszcza modernizmu dojrzałego i najbardziej interesującego artystycznie. Jego ikoną miał stać się kafkowski bohater o charakterystycznie rozproszonej czy rozfragmentowanej tożsamości, której rozmaite wzory testuje we własnym życiu, bohater w opresji i sytuacji wyboru, która nie zależy od niego i do niego nie należy. Postać tę – i ten typ nowoczesnego podmiotu – ukształtowało oczywiście wiele przemian, które trzeba kojarzyć z różnymi regionami naszego kontynentu. Niewątpliwie jednak duże znaczenie miała tu lokalna odmiana doświadczenia nowoczesności. Do kręgu tych doświadczeń należało na pewno zderzenie dwóch postaci europejskiej tożsamości: tej „starszej”, bliższej kulturowemu centrum tradycyjnie i wciąż lokowanemu na Zachodzie (np. w Paryżu czy Berlinie), i tej „młodszej”, prowincjonalnej, otwartej na regiony dotąd nieznane¹².

---

¹² W naszym regionie literatura była w sposób wyjątkowy zaangażowana w procesy tworzenia i negocjowania tożsamości. Zob. C. G. Kiss, *Gdzie literatura tworzyła naród (problemy kultur środkowoeuropejskich)*, w: tenże, *Powinowactwa wyszehradzkie. Wspomnienia, szkice, eseje*, Warszawa 2016, s. 190–197. Zob. również: tenże, *Lekcja Europy Środkowej: eseje i szkice*, Kraków 2009.

Poddając refleksji literaturę modernizmu Europy Środkowo-Wschodniej, autorzy projektu chcą pokazać, jak pisarze i krytycy reagowali na wskazane wyzwania i jak kształtowała się dynamika tego procesu. Wiąże się z tym wybór ram czasowych: lata 1867–1918. Obie daty łączą się z wydarzeniami politycznymi najważniejszymi dla sytuacji nowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. To czas narodzin nacjonalizmów, ale i powstawania utopii przekraczających granice partykularyzmów narodowych. Ważne daty „wewnętrzne” tego okresu to 1876 r. (wojna bałkańska) i 1905 r. (rewolucja w Rosji i na ziemiach polskich). Nie przypadkiem daty te organizują w pewien sposób także rytm poszukiwań artystycznych, na który wpływały oczywiście również podróże i migracje (przymusowe i dobrowolne). W ich wyniku utworzyła się charakterystyczna sieć połączeń, oddziałujących i na kierunki recepcji różnych prądów umysłowych czy mód artystycznych z Zachodu, i na sposoby rozpoznawania oraz kreowania najbliższej rzeczywistości w sensie geograficznym i kulturowym. Daty umieszczone w tytule traktujemy jednak w sposób umowny, świadomi tego, że w refleksji o zjawiskach kultury trudno posługiwać się rygorystycznie pojmowanymi granicami temporalnymi. Przedmiotem naszych zainteresowań są bowiem zarówno antecedencje zjawisk zachodzących we wskazanym okresie (należą do nich m.in. rozpoznania Cypriana Norwida), jak i ich „dalsze ciągi”, tak wyraziste w czasach międzywojennych.

Przedmiotem badań autorów zaangażowanych w realizację projektu, pytających o środkowo-wschodnie odmiany europejskiego modernizmu, są dzieła literatury oraz stanowiące ich osocze fenomeny kultury polskiej, czeskiej, chorwackiej, węgierskiej, austriackiej, niemieckiej, litewskiej, ukraińskiej, żydowskiej. Ta ostatnia została tu rozpoznana najsłabiej, co bez wątpienia stanowi dotkliwą lukę w rekonstruowanym przez nas obrazie. Nie udało nam się też potraktować wszystkich wchodzących tu w grę obszarów i literatur z równą uwagą – realizacja takiego celu przekraczała bowiem nasze ambicje i możliwości. Projekt ma przede wszystkim charakter rekonesansu, proponujemy otwarcie określonych perspektyw badawczych, wytyczamy pewne szlaki poszukiwań.

Mamy nadzieję, że w tych trzech tomach udało się nam nakreślić nowy horyzont i pokazać różnorodność rozmaitych **języków modernizmu**. Obszar tych badań wyznaczają tu ważne pytania związane z kategoriami kanonu kultury i kulturowej wspólnoty, dla których istotna jest sprawa literatury popularnej, trochę zaniedbanej w polskiej refleksji nad modernizmem, a także propozycje badań nakierowanych na zjawiska międzykulturowego dialogu. Słowem-kluczem dla tych poszukiwań jest **tożsamość** w wymiarze indywidualnym i zbiorowym. Dążyliśmy do tego, by efekty szczegółowych rozpoznań ułożyły się w palimpsestowy fresk, uwzględniający różne plany i warianty, eksponujący najważniejsze figury modernistycznej wyobraźni, takie jak prowincjonalną melancholię, traumę nieobecności czy nieprzynależności.

Ważnym kontekstem i ramą dla tych poszukiwań są badania autorów z kręgu komparatystyki europejskiej zarówno polskich, jak i obcych¹³. Jednak nie tylko i nie przede wszystkim komparatystyka oraz

---

¹³ Spośród tych ostatnich warto tu wskazać takich badaczy, jak: Moritz Csáky [*Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien–Köln–Weimar 2010; M. Csaky, A. Kura, U. Tragatschnig (Bd.), *Kultur – Identität – Differenz. Wien und Zentraleuropa in der Moderne*, Innsbruck–Wien–München–Bozen 2004; *Ideologie der Operette und Wiener Moderne. Ein kulturhistorischer Essay zur österreichischen Identität*, Wien–Köln–Weimar, 1996, II wyd. 1998; M. Csaky, J. Feichtinger, U. Prutsch (Bd.), *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, Innsbruck 2003; M. Csaky, K. Zeyringer (Bd.), *Pluralitäten, Religionen und kulturelle Codes*, Innsbruck 2001; oraz tom prac jego uczniów: J. Feichtinger, E. Großegger, G. Marinelli-König, P. Stachel, H. Uhl (Bd.), *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa : transdisziplinäre Annäherungen Moritz Csáky zum 70. Geburtstag gewidmet*, Innsbruck–Wien 2006], Jacques Le Rider [*Le Cas Otto Weininger. Racines de l'antiféminisme et de l'antisémitisme*, Paris 1982; *Modernité viennoise et crises de l'identité* Paris 1990, wyd. III, Paris 2000; *La Mitteleuropa*, wyd. II, Paris 1996; *Nietzsche en France, de la fin du XIXe siècle au temps présent*, Paris 1999; *Journaux intimes viennois*, Paris 2000], Michał Masłowski [tenże (red.), *Identité(s) de l'Europe centrale*, Paris 1995; C. Delsol, tenże (red.), *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*, Paris 1998; M. Masłowski, C. Delsol, J. Nowicki (red.), *Mythes et symboles politiques en Europe centrale*, Paris 2000; M. Masłowski, A. Kurc (red.), *L'Europe du milieu*, Nancy 1989 (1991)]. Warto też wspomnieć, że od kilku lat prężnie

związany z nią żywioł porównań wyznaczają główny trakt badań, których efektem są studia zebrane w pierwszych dwóch tomach niniejszej publikacji. Podstawową sprawą jest tu perspektywa badań kulturowych oraz osadzone w ich ramach **spotkanie mikrohistorii**¹⁴, w obrębie których ukrywają się różne fenomeny związane z doświadczeniem nowoczesności w Europie Środkowo-Wschodniej i z artystycznymi odpowiedziami na jego wyzwania. Tą drogą, postulowaną jako najciekawszy trop rozpoznawania modernizmu we wspomnianej już książce Boleckiego, podąża w ostatnich latach wielu badaczy, wybierających perspektywę kulturowej historii literatury¹⁵. Nam zależało przede wszystkim na zderzeniu ze sobą różnorodnych lokalnych narracji o nowoczesności, na wprowadzeniu ich ze sobą w dialog. Efekty tego dialogu – takie jak spotykanie się i wymijanie różnych jego wątków – okazały się dla nas samych często zaskakujące, ujawniając połączenia, których istnienie słabo sobie uświadamialiśmy, przystępując do realizacji tego projektu. Nieoczekiwanie ułożyły się wewnętrzne hierarchie problemów i kultur: dużo miejsca zajmują we wszystkich tomach sprawy chorwackie i bałkańskie. Wynika to oczywiście z geopolitycznych i kulturowych realiów epoki, którą się zajmujemy, w której to Bałkany postrzegane były jako granica między ucywilizowaną Europą Zachodnią i Środkową a barbarzyńską i niebezpieczną Azją. Problemy tego regionu i organizujące jego obraz napięcia prowokowały zatem do zadawania pytań

---

rozwija się polska komparatystyka Europy Środkowo-Wschodniej: dobrym przykładem tych badań jest m.in. książka Danuty Sosnowskiej *Inna Galicja*, Warszawa 2008. Perspektywę komparatystyki Europy Środkowej realizują też ostatnio badacze romantyzmu, zob. M. Kuziak, B. Nawrocki (red.), *Romantyzm środkowoeuropejski w kontekście postkolonialnym*, t. I – Warszawa 2016, t. II – Kraków 2016.

¹⁴ Zob. E. Domańska, *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach*, Poznań 1999, oraz tejże: *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*, Warszawa 2012, rozdz. *Metodologia praktyczna*.

¹⁵ Zob. m.in. M. Kvietkauskas, *Polifonia literatury w Wilnie okresu wczesnego modernizmu 1904–1915*, Kraków 2013 oraz autorzy wspomnianego numeru „Przeglądu Filozoficzno-Literackiego”.

i o europejską tożsamość, i o coraz bardziej niepokojącą europejską przyszłość.

* * *

Pierwszy tom naszej publikacji nosi tytuł *Teksty doświadczenia*. Ta metaforyczna formuła określa kierunek i charakter stawianych przez nas pytań. Doświadczenie pojawia się dziś w różnych kontekstach jako „kategoria poznawcza, egzystencjalna, polityczna. Zarówno jako zagadnienie sytuujące się w granicach filozofii humanistyki, jak i konkretnych humanistycznych dyscyplin: antropologii kulturowej, historii, literaturoznawstwa, kulturoznawstwa”¹⁶. Biorąc pod uwagę różne aspekty i różne definicje doświadczenia, wybieramy spośród nich przede wszystkim te związane z miejscem, z przeżywaniem codzienności, która określa rytm i tryb poszukiwań egzystencjalnych oraz artystycznych.

Artykuły i studia tomu *Teksty doświadczenia* zgrupowane zostały w czterech działach problemowych. Pierwszy z nich zawiera prace poświęcone różnym *Miejscom* ważnym dla konstruowania mapy modernizmów Europy Środkowo-Wschodniej. Wskazane tu na zasadzie „odwrotów próbnych” lokalizacje: Wojwodina, rumuńsko-węgierskie pogranicze, wielokulturowy Triest, prowincjonalna Warszawa końca XIX w., nie są oczywiście najważniejsze, ale na pewno szczególne i warte uwagi. Ostatnie dwa studia w tej części poświęcone zostały charakterystycznym dla kultury początków XX w. miejscom powszednich i nie-powszednich spotkań: galicyjskim kurortom i przestrzeni hotelu. Dział drugi nosi tytuł *Przemieszczenia*. Autorzy zawartych tu studiów skupiają się na przekształcaniach tożsamościowych zarówno tych związanych z najbliższą przestrzenią, jak i ze zmianami na mapie ówczesnej Europy. Dział trzeci przynosi teksty poświęcone kształtowaniu się rynku *Idei* naszego regionu, co pokazujemy na wybranych przykładach poszukiwań związanych z koncepcjami narodowości i europejskiej wspólnoty, odnowy duchowości i redefinicji cielesności w przestrzeni kultury,

---

¹⁶ D. Wolska, *Odzyskać doświadczenie. Sporny temat humanistyki współczesnej*, Kraków 2012, s. 267.

w końcu oddziaływania freudyizmu. Dział czwarty, *Zapisy*, zawiera analizy wybranych przypadków tekstowych, w których odbijają się kwestie będące przedmiotem uwagi pierwszych trzech części tomu. Artykuły te wskazują na wagę tekstów kultury popularnej dla refleksji nad modernizmem.

Mamy nadzieję, że nasze rozpoznania przybliżają dynamiczny obraz modernizmów Europy Środkowo-Wschodniej silnie związanej z dziejami kultury i historycznymi oraz polityczno-społecznymi warunkami jej rozwoju. Jeszcze raz zatem warto podkreślić, że zaproponowana w naszej publikacji perspektywa i służące jej narzędzia nie mają charakteru teoretycznego – na pewno dużo mniej interesuje nas definiowanie modernizmu jako konstruktu teoretycznego niż obcowanie z żywą materią lokalnych odpowiedzi na doświadczenia i artystyczne impulsy nowoczesności. Jeśli zaś musielibyśmy się opowiedzieć za jakąś definicją modernizmu, to najbardziej odpowiadałaby nam, jak to nazywa Susan Stanford Friedman, „definicja relacyjna”, która „poszukuje raczej ukrytej struktury niż jawnej treści pojęcia”, opowiadając się po stronie „**poszczególnych nowoczesności**”¹⁷. Chcielibyśmy doprowadzić do **spotkania tych lokalnych opowieści z głównym nurtem modernistycznej narracji**: o zmianie i zerwaniu, o spotkaniu z chaosem życia, o poszukiwaniu podmiotowości, o walce z dyktatem opresyjnych form kultury i języka, o konstruowaniu tożsamości w wymiarze indywidualnym i zbiorowym.

Ewa Paczoska

---

¹⁷ S. S. Friedman, *Wędrowki po definicjach. Znaczenia terminów „nowoczesny”/„nowoczesność”/„modernizm”*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”: *Odnawianie modernizmu*, dz. cyt., s. 134.